

УДК 236.9

**ПОЛІТИЧНА ЕСХАТОЛОГІЯ ЯК ФАКТОР
ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО
СВІТОГЛЯДУ РЕЛІГІЙНО-АКТИВНОЇ
ЧАСТИНИ НАСЕЛЕННЯ**

*POLITICAL ESCHATOLOGY AS A FACTOR
OF THE FORMATION OF THE SOCIAL
AND POLITICAL OUTLOOK OF THE RELIGIOUS
ACTIVE PART OF THE POPULATION*

Гура В. О.,
аспірант кафедри релігієзнавства та
богослов'я, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна),
e-mail: guravit@gmail.com

Hura V. O.,
student of PhD program in theology of department
of theology and religion studies National Pedagogical
Dragomanov University (Kyiv, Ukraine), e-mail:
guravit@gmail.com

Стаття присвячена дослідженню політичної есхатології в трьох аспектах: державний месіанізм, утопізм та апокаліпсизм. Стверджується, що ці три моделі державно-суспільних відносин базуються на есхатологічних моделях Міленіуму відповідно: аміленіаризм, постміленіаризм та преміленіаризм.

Стверджується, що сформовані есхатологічні моделі впливають суспільно-політичну активність громадян як потужний мотивуючий фактор.

Пропонується при проведенні досліджень в сфері політичного та публічного богослов'я приділяти особливу увагу есхатологічним поглядам населення як потужній дівій мотиваційній силі впливу на релігійно-активну частину суспільства.

Ключові слова: політична есхатологія, політичне богослов'я, публічне богослов'я, міленіум, державний месіанізм, утопізм та общинний апокаліпсизм.

The article is devoted to the study of political eschatology in three aspects: state messianic ideology, utopianism and apocalypses ideology. It is argued that these three models of public relations are based on the eschatological models of Millennium, respectively: amillennialism, postmillennialism and premillennialism.

It is argued that the formed eschatological models affect the social and political activity of citizens as a powerful motivating factor.

It is suggested, when conducting research in the field of political and public theology, to pay special attention to the eschatological views of the population as a powerful effective motivational force of influence on the religiously active part of society.

Keywords: political eschatology, political theology, public theology, millennium, state messianism, utopianism and communal apocalypses ideology.

Релігія та політика – нероздільні. Цю тезу яскраво доводить та ілюструє Мадлен Олбрайт в книзі «Релігія та Світова політика» [7], на прикладі історії та політики США. Сьогодні, значення релігії в житті та розвитку політичного устрою суспільства є предметом численних досліджень, як закордонних так і вітчизняних науковців.

Серед найбільш відомих авторів-дослідників з питань взаємодії віри, дипломатії та політики є: Дуглас Джонстон (Douglas Johnston), Джуд Бірдселл (Judd Birdsall), Філіп Сеїб (Philip Seib), Карім Шелкенс (Karim Schelkens) Роберт Сеїпл (Robert A. Seiple).

Ізчиславітчизняних дослідників взаємовідносин Церкви та Держави зазначимо: Л. О. Філіпович, В. Є. Єленського, Ю. П. Чорноморця, М. М. Черенкова, Ф. В. Райчинця та Кирила Говоруна.

Відомо, що у сучасних богословських дослідженнях взаємовідносин між Релігією та Державою сформувалось два основних напрямки: політичне богослов'я та публічне богослов'я.

З часів К. Шмідта [11], батька політичного богослов'я, вважається, що ця дисципліна зосереджена на дослідженні розвитку стосунків Держави, як суспільного механізму регулювання взаємодії всіх суб'єктів права, та релігійних організацій.

Публічне богослов'я – зосереджене на дослідженні взаємодії суспільства та релігійних організацій. Найбільш відомими вітчизняним дослідником українського публічного богослов'я є Кирило Говорун [4].

Зазначимо, що розкриваючи взаємодію ідей християнської теології та форми державного управління, в існуючих дослідженнях не достатньо приділена увага питанню використання есхатологічних моделей у формуванні суспільних настроїв.

Тому, в цій статті, автор зосереджує свою увагу на одному з аспектів Політичного богослов'я – Політичній есхатології (Political Eschatology). Цей термін вже використовується в англійській літературі, і не є новим. Його використовують такі автори як: М. Ділон (Michael Dillon) та Дж. Чаплін (J. Chaplin), а Джонотан Вайт (Jonathan R. White) пропонує погляд на «Політичну есхатологію», як на теологію антиурядового екстремізму.

Мета дослідження полягає в демонстрації того, як есхатологічні уявлення про форму грядущого Царства впливають на формування суспільно-політичного світогляду та обрану форму державного устрою.

З точки зору методології, треба підкреслити, що політична есхатологія є ключовою складовою політичної теології, і її основної формою існування є нарратив. Таким чином досліджуючи/формуючи есхатологічні нарративи в суспільстві можна визначати/впливати на ступінь та вектор політичної активності чи пасивності. Оскільки за Н. Т. Райтом [8], обов'язковою складовою нарративу є драма. Тому всі описи есхатологічних очікувань в більшій чи меншій мірі містять драматичний елемент. Есхатологічний аспект політичної теології дозволяє своєму адептові/послідовнику відчувати занурення в епохальний процес боротьби персоніфікованих сил «Добра» та «Зла», чи Бога та диявола. З психологічної точки зору (за методологією логотерапії В. Франкла [10]) учасник такої «епохальної боротьби» неодмінно наповнює своє життя та смерть сенсом і відкриває для себе джерело сили для продовження тривалого протистояння, згідно відомої формули: «якщо знаєш «для чого?», то зможеш подолати будь-яке «як?».

Ключовим поняттям політичної есхатології є концепція «Царство». Оскільки кожного дня мільйони віруючих звертаються до Бога словами Молитви Господньої «Отче наш», і благають: «Нехай прийде царство Твоє» (Мат.6:9-13), то для нас, в контексті запропонованого

дослідження, важливо визначити, про яке саме «Царство» моляться віруючі. Адже саме від того, яке царство очікує людина – до такого майбутнього вона і буде прагнути. Тобто, в залежності від того, чим є «Царство» в уявленні віруючих, так і формується громадсько-політична позиція всієї церковної громади.

В цій статті ми виділяємо три головні тенденції в політичній есхатології: *державний месіанізм, релігійний утопізм та обцичний апокаліпсизм*. Фактично, зазначені тенденції відповідають трьом головним богословським крайнощам в питанні тлумачення «Міленіуму», тобто «Тисячолітнього Царства»: *аміленіалізм, постміленіаризм та преміленіаризм*.

За словником У. Елвелла, аміленіаризм вчить, що Тисячолітнє царство (Міленіум) вже присутнє в цьому Світі оскільки Христос, як переможець, вже царює в Церкві через Слово Боже і Дух Святий, а воскреслі святі – це душі померлих християн які вже царюють на Небі з Христом [2, с. 1233].

Державний месіанізм логічно ґрунтується на головній тезі аміленіаризму: віри в те що вже настало Царство Христове на землі через Церкву.

Але, ще однією важливою рисою державного месіанізму має бути присутність визнаного лідера-месії, який буде інкарнацією очікувань та сподівань всієї нації (Юстиніан, Наполеон, Гітлер, Сталін...).

Є досить розповсюджена думка, за якою аміленіаризм, як богословська концепція, замінила преміленіаризм ранньої церкви (П. Шафф) та утвердилась як домінуюча в епоху після імператора Костянтина Великого.

Головними причинами зміни есхатологічної концепції слугували: затримка «Парусії», тобто другого приходу Христа, припинення гонінь та фактична перемога Християнства в усій Римській імперії. Адже Церква визнана на Державному рівні була сприйнята християнськими богословами як реалізація обітниць Божих про прихід Царства-Міленіуму (Євсей Памфіл). Відомо, що богословське обґрунтування духовному тлумаченню Міленіуму, як періоду після розп'яття Христа до Його другого приходу, запропонував єпископ Гіппону Аврелій Августин (354–430 рр.), шукаючи пояснення для геополітичної катастрофи свого часу – падіння Римської імперії під тиском племен варварів. Він виклав свій погляд у відомому творі «Про град Божий».

Алегоричне сприйняття ідеї Міленіуму та віра в покликання до реалізації Царства Христового на Землі стало частиною офіційної есхатології Православної, Католицької, Англіканської, Лютеранської та Реформатської Церков до сьогоднішнього часу.

Суспільно-політичними наслідками аміленіаризму став розвиток державного месіанізму, який знаходив своє втілення і різних історичних періодах в різних формах симфонії церкви та Держави: в Візантійській Імперії, при розвитку влади П'яти Патріархів, а після падіння Константинополю в 1453 р. мотивувало до розвитку політичного нарративу Московського царства (За відомою

формулою «Два Рима пали, а третій Рим – Москва – стоїть, а четвертому – не бути!»). Як зазначає Ю. Мольтман, «Православна есхатологія виникла із месіанства Візантійської імперії. Вона сформувала «російську ідею» про те, що після падіння Константинополю Москва стала керуючою силою єдиного християнсько-православного царства і тим самим успадкувала візантійські претензії на панування над світом» [6, с. 2].

Сучасним прикладом націоналізованого державного месіанізму, як аспекту політичної есхатології, є ідея «Руського міра». Віра в особливу духовну місію свого руського народу пронизувала творчість Федора Достоєвського та представників руху слов'янофілів. Продовжуючи їхню ідею Богообраності російського народу та ідеї «Третього Риму», світогляд релігійно-активного православного населення України та Росії протягом останніх тридцяти років формувалось під впливом авторитетних у вузьких колах «конспірологічних» вчителів Ю. Воробьовської [3], Г. Г. Мец, О. А. Платонов, М. Сенченко, Г. Клімов... Створюючи есхатологічний нарратив, згідно якому у падінні Російської імперії «винні жидо-масони», розстріл царської родини Миколи II – ритуальне вбивство, а уособленням зла є Ватикан [1], екуменічний рух та все Західне (Західна Європа та США). Есхатологічні очікування підігруються закликами до відмови від ППН, біометричних паспортів... А на сьогодні новим каталізатором до протистояння всьому Світові став і церковний конфлікт з Константинополем з приводу надання Томасу про Автокефалію Українській Православній Церкві. Напевне, що у вибудованому таким чином есхатологічному нарративі, вже ніхто з представників РПЦ не має сумніву у швидкому наближенні часу приходу Антихриста та настання Страшного Суду. Розуміння історичних подій в світлі есхатології мотивує учасників проекту «Руський мір» особливо пильно, зберігати віру православному, «в якій одній є утвердження», формується ідеологічне кліше дуальності «свій-чужий» та виховується готовність до рішучих дій. І чим вище градус есхатологічних очікувань релігійно-активного населення тим більше ступінь покори народних мас та готовності до боротьби «за віру батьків».

Секуляризована політична есхатологія, у вигляді мрії про побудову соціалістичного суспільства, насаджувалась через працю ідеологів в СРСР.

«Падіння монархії через Жовтневу революцію 1917 р. та вбивство царя привели до секуляризації «російської ідеї» в обличчя сталінізму» [6, с. 3].

Саме розуміння різновекторності есхатологічного аспекту державної політики СРСР та апокаліптичної віри радянських пізніх протестантів, що базувалась на працях диспенсціоналістів І. Каргеля, Д. Бокмелдера та Салова-Астахова, пояснює одну з причин ідейного конфлікту між релігією та державною політикою країни Рад. Апокаліптично налаштовані віруючі були беззастережно переконані в невідворотності

швидкого Божого Суду над країною ВІЛа (одне з богословсько-фольклорних прочитань імені В. І. Леніна в світлі тексту Біблії в Іс 46:1 та Єрем 50:2), в той час як Партійне керівництво звітувало про виконання п'ятирічок та наближення часу розбудови країни розвиненого соціалізму (фактично секуляризованої форми Міленіуму).

Ще одним прикладом потужної дії державного месіанізму в масштабах нації – є Третій Рейх (Царство) А. Гітлера, який поєднуючи теологію та політику відродив та поширив есхатологічний наратив про богообраність та місійне призначення німецької нації.

Як підкреслює Ю. Мольтман: «Після розпаду кайзерівської імперії та інтерлюдії у вигляді Ваймерівської республіки в Німеччині виникло політичне месіанство «фюрера», національного відродження, мрії про «Третій рейх» німецької раси, «тисячолітнє царство», а також нігілістичне намагання до «остаточного вирішення» єврейського питання» [6, с. 3].

Один із ідеологів того часу, протестант Штапель так виразив ідею причини панування Німеччини в Європі: «Чому імперський народ – німці стояв настільки вище за інші народи? Тому, що через його життя геть усі народи набули нового життя», що Німеччина є «матір'ю народів, яка сама у муках і стражданнях вічно дає світові нове життя і нове благословення... Німцям належить панувати!» [5, с. 220]. Курт Зонтгаймер зазначає: «для Штапеля бути німцем – це означає бути покликаним до панування, належати до особливого народу, який прагне аби Бог зійшов до нього у всій своїй небесній дійсності і величі» [5, с. 221]. Такі заявки не були дивними адже політики за часів Гітлера ототожнювали імперію німців та Царство Боже.

Хоча «месіанські мрії Англії, Німеччини, Росії та Франції в бійні Першої світової війни 1914–1918 рр. перетворились на апокаліптичні кошмари» [6, с. 3] віра в месіанізм Імперії давала «лідерам-монархам» в очах власного народу Божественний мандат на, не завжди етичний, а часто кривавий, шлях розширення своїх володінь.

Наведені приклади не вичерпують зазначену тему, адже віра в особливу обраність свого народу властива і Польщі, Іспанії, Франції, Великобританії і США. Остання згадана країна декларує свою обраність постійно від днів перших переселенців-пуритан в XVII ст., до інавгураційних промов президентів із заявами про відповідальність та допомогу ствердження демократії в усьому світі.

Другим аспектом політичної есхатології є утопізм, як віра в можливість побудови досконалого, гармонійного та добродійного суспільства. В своїй суті ідеї утопізму збігаються з ідеями постміленіаризму, тобто богословської концепції побудови Царства Христового на Землі. Джерелом натхнення для утопістів є опис ідеального життя першоапостольської церкви в книзі Дії Святих Апостолів, де описується як перші християни мали спільне майно, разом споживали їжу, перебували в спілкуванні, навчанні та молитвах (Дії 2:42).

Автором трактату про соціальний утопізм став лорд-канцлер Англії Томас Мор (1478–1535 рр.), описавши життя острова «Утопія».

Історичним корінням утопізму є монаший рух. В протестантизмі ідеали монашого життя та ідеї утопізму ми знаходимо в родинних общинах гуттеритів (в Моравії) громади яких існують досі і в США, а також в русі пуритан та квакерів в Англії та трясунів в США.

Ідеї постміленіалістів мали потужний вплив в XIX ст., яке ввійшло в історію як «християнське століття» [6, с. 1]. Багато спільного з християнським утопізмом мав також «рух Ісуса» в 1960–х р. в США.

Гасла утопістів про побудову особливого релігійного суспільства мають багато декларативно-спільного із концепцією постміленіаризму. Це зумовлено перш за все прагненням до прогресу та переображення суспільства.

В XX ст., спроби знайти релігійно обґрунтовану модель суспільства призвело до розвитку ідеї соціального Євангелія та теології визволення, що вже висвітлювалось у дослідженнях різних авторів.

Як зазначає У. Елувел, громади утопістів завжди налаштовані есхатологічно, вони є харизматичні та апокаліптичні. Християнська утопічна громада завжди перебуває в молитві і радості відчуюючи що тільки в ній перебуває Бог. «Головна теза руху утопістів: Бог реально присутній на землі і ми Йому повинні надати більшу свободу для дії!» [2, с. 1275].

Третя тенденція в есхатологічній політичній теології є «общинний Апокаліпсизм». Тобто верхня межа загострення очікування виконання біблійних пророцтв «вже сьогодні», під впливом яких може знаходитись ціла община. Апокаліптичні настрої в населенні розвиваються шляхом «з низу», тобто є ініційовані екзальтованими проповідниками, які проголошують останні хвилини життя людства перед настанням Армагедону та Страшного Суду і частіше мають локальний вплив на певну громаду ніж визнання на рівні церковного Союзу.

Методологічно цей підхід базується на занадто буквальному герменевтичному методі тлумачення пророцтв Біблії. Нерідко, люди заглиблюючись в апокаліпсизм впадали в «есхатоманію» (за М. Еріксоном), що приводило до трагічних суспільних наслідків адже відомі приклади коли протягом двох тисяч років історії Християнства, загостренні апокаліптичні очікування багаторазово ставали причинами людської трагедії.

Відомо, що перші три століття розвитку Християнства ознаменувались боротьбою за існування (мучениками, апологетами) і стійкій вірі у близький прихід Христа.

Ряд авторитетних авторів прямо пропагували ідеї преміліанізму і сповідували невідворотність близького приходу Христа (Юстин Мученик...).

Віра в швидке настання Кінця Світу формувались через поширення тексту Апокаліпсису, в тексті якого рання Церква приймала заклик до протидії ідеології «Звіра, що виходить із безодні» – Нерона – імператору Риму чи Доміціана, а іменах і титулах

яких легко прочитувались попередження Івана Богослова про число звіра та таємницю Великого Вавилону. Адже існує версія, що під числом звіра було приховане написане єврейською мовою «Цезар Нерон» або латинської «Latinus» вказуючи на Рим, місто на семи пагорбах.

Остаточне переконання, що до настання часу виконання Біблійних пророцтв ствердилися після семилітнього періоду Юдейської Війни (66–73 рр.) під час якої, в половні семирічки була припинена жертва, а саме святе місто було оточено легіонами із зображенням на щитах орлів, в чому прочитувались попередження Христа «де труп там зберуться орли» (Дан.9:24 та Мат.24:28).

Європейська Реформація 1517 р., розвилася на хвилі проголошення М. Лютером Папи Римського антихристом, та жорсткої сепарації від католицької сотеріології.

До найбільш відомих трагедій пов'язаних із апокаліпсизмом ми можемо віднести діяльних «пророків з Цвікау» 1521 р. та «Мюнстерську комууну» 1530 р. під керівництвом анабаптиста Яна Лейденського. Ця трагедія описана досить детально різними авторами, і ми не будемо зосереджуватись на описі деталей. Лише підкреслимо: проголошення теократії в місті, владний мандат на проголошення царства і бунт проти короля та князів – все це було санкціоновано посилаючись на суб'єктивні есхатологічні тлумаченнями Біблійних пророцтв.

Ще одним прикладом наслідків поширення апокаліпсизму серед населення є розкол в російському православ'ї після реформи патріарха Нікона в XVII ст. В результаті, виокремилось два головних напрямки в РПЦ: апокаліпсично налаштованих старообрядців та продержавних ніконіан (вірних РПЦ, що прийняли реформу). Відомо, що головним борцем за віру батьків проти антихриста-патріарха став протопіп Аввакум. Стверджується, що в період царювання Олексія Тишайшого та Петра Першого, щоб не потрапити до рук диявола (царя) та його солдат звершили акт самоспалення в скитах більше ніж двадцять тисяч старообрядців.

Общинний апокаліпсизм був однією із причин початку міграції в XVIII–XIX ст., менонітів, гуттерітів та лютеран із Західної Європи на Південь України та Кавказ. Серед економічних та політичних причин, ними також рухала віра в прихід Христа в 1836 р. у відповідності до пророцтва Юнга–Штилінга. Очікувалось, що на півдні України, та на Кавказі «християни всього світу знайдуть порятунок від майбутніх апокаліпсичних подій... Земля їхнього переселення повинна стати місцем приходу Христа та порятунку від біди згідно Об.12:1–6» [9, с. 61].

Відмітимо, що не останню роль у формуванні есхатологічних очікувань європейського населення став також період Наполеонівських війн та Вітчизняна війна 1812 р. одним із позитивних духовних наслідків якої став розвиток тенденцій заснування Біблійних Товариств в м. Лондон та м. Санкт-Петербурзі з розповсюдження Біблій.

Приклади общинного апокаліпсизму, відомі і в середовищі пізніх протестантів Радянського Союзу: це і побудови шахт та підземних галерей, за персональним пророцтвом духовного лідера, щоб пережити настання кінця світу; також були відомі випадки виходу віруючих на зустріч Христу в білих одежах на скиртах соломи, масовий збір віруючих в м. Находка в очікуванні білого корабля для еміграції...

Сьогодні общинний апокаліпсизм, як стан розуму та духу віруючих є популярним явищем серед крайніх послідовників богословської концепції диспенсационалізму (Д. Дарбі, С. Скоуфілд, Ч. Райрі...), і використовується як засіб стимуляції релігійного життя віруючих – більш ревносних молитов та побожного життя. В дещо трансформованому вигляді, диспенсационалізм був прийнятий Адвентистами Сьомого Дня, Свідками Єгови та значною мірою вплинув на формування сіонізму на початку XX ст. через праці В. Блекстоуна.

Головним висновком проведеного дослідження є підтвердження тези, що політична есхатологія є потужним механізмом впливу на політико-суспільну активність релігійно-активних громадян. Це в черговий раз доводить тезу про нероздільність релігії та політики і підкреслює актуальність проведення досліджень в сфері політичної та публічної теології.

Звичайно ми не можемо претендувати на механістичність та узагальнення в інтерпретації розвитку суспільства, розуміючи, що есхатологічні моделі є лише одним із факторів формування суспільної свідомості.

В цій роботі продемонстровано як історія свідчить, що всі три головні моделі есхатологічні моделі Міленіуму знаходять своє відображення в різних суспільно-політичних моделях. Державний месіанізм, утопізм та общинний апокаліпсизм – це лише теоретичні конструкції за якими богослови та ідеологи впливали на суспільну свідомість, але як свідчить історія, ці моделі мають потужну силу впливу.

Тому пропонується при проведенні досліджень в сфері політичного та публічного богослов'я приділяти особливу увагу есхатологічним поглядам населення як потужній дієвій мотиваційній силі впливу на релігійно-активну частину суспільства.

Список використаних джерел

1. 'Ватикан: натиск на Восток', 1998, Москва: *Одигитрія*, 206 с.
2. 'Теологический энциклопедический словарь', 2003, под редакцией Уолтера Элвелла, Москва: *Ассоциация «Духовное Возрождение»*, 1467 с.
3. Воробьевский, Ю., 2000. 'Стук в золотые ворота: очерки последних времен', Краматорск: *УПЦ*, 404 с.
4. Говорун, К., 2017. 'Українська публічна теологія', Київ: *Дух і Літера*, 144 с.
5. Зонтгаймер, К., 2009. 'Як нацизм прийшов до влади?', Київ: *Дух і Літера*, 320 с.
6. Мольтман, Ю., 2017. 'Пришествие Бога: Христианская эсхатология', Москва: *ББИ*, 387 с.
7. Олбрайт, М., 2007. 'Религия и мировая политика', Пер. с англ., Москва: *Альпина Бизнес Букс*, 352 с.

8. Райт, НТ., 2013. 'Новый Завет и Народ Божий', Черкассы: *Коллоквиум*, 704 с.
9. Решетников, Ю., Санников, С., 2000. 'Огляд історії євангельсько-баптистського братства в Україні', Одеса: *Богомисліє*, 246 с.
10. Франкл, В., 1990. 'Человек в поисках смысла', Москва: *Прогресс*, 368 с.
11. Шмитт, К., 2000. 'Политическая теология', Москва: *Канон-Пресс-Ц Кучково Поле*, 336 с.

References

1. 'Vatikan: natsik na Vostok (The Vatican: the East)', 1998, Moskva: *Odigitrija*, 206 s.
2. 'Teologicheskij jenciklopedicheskij slovar' (Theological Encyclopedic Dictionary)', 2003, pod redakciej Uoltera Jelvella, Moskva: *Associacija «Duhovnoe Vozrozhdenie»*, 1467 s.
3. Vorob'evskij, Ju., 2000. 'Stuk v zolotyje vorota: ocherki poslednih vremen (The Knock at the Golden Gate: Recent Essays)', Kramatorsk: *UPC*, 404 s.
4. Govorun, K., 2017. 'Ukrai'ns'ka publiczna teologija (Ukrainian Public Theology)', Kyi'v: *Duh i Litera*, 144 s.
5. Zontgajmer, K., 2009. 'Jak nacyzm pryjshov do vlady? (How did Nazism come to power?)', Kyi'v: *Duh i Litera*, 320 s.
6. Mol'tman, Ju., 2017. 'Prishestvie Boga: Hristianskaja jeshatologija (Coming of God: Christian eschatology)', Moskva: *BBI*, 387 s.
7. Olbrajt, M., 2007. 'Religija i mirovaja politika (Religion and world politics)', Per. s angl., Moskva: *Al'pina Biznes Buks*, 352 s.
8. Rajt, NT., 2013. 'Novyj Zavet i Narod Bozhij (New Testament and the People of God)', Cherkassy: *Kollokvium*, 704 s.
9. Reshetnikov, Ju., Sannikov, S., 2000. 'Ogljad istorii' jevangel'sko-baptysts'kogo bratstva v Ukrai'ni (Review of the history of the Evangelical-Baptist Brotherhood in Ukraine)', Odessa: *Bogomyслиje*, 246 s.
10. Frankl, V., 1990. 'Chelovek v poiskah smysla (Man searching for meaning)', Moskva: *Progress*, 368 s.
11. Shmitt, K., 2000. 'Politicheskaja teologija (Political theology)', Moskva: *Kanon-Press-C Kuchkovo Pole*, 336 s.

* * *